

Драјан Драшковић

КРАЉЕВАЧКИ ОКТОБАР НЕКА НЕРЕШЕНА ПИТАЊА

И после педесет и пет година, приликом обележавања годишњице, помена, комеморације или како се до данас усталио термин, свечаности, у знак сећања на стрељане у Краљеву октобра 1941. године, поставља се одређен број питања, од којих најдуже оно о броју жртава. Спорна питања се појачано наметну у току припреме садржаја манифестације под називом Октобарске свечаности. Њихово расветљавање се зна претворити у полемику са непримереном дневнополитичком обојеношћу. У току полемике, појави се нечије негодовање у штампи, летак, у најбољем случају пронађе и објави нов податак или докуменат. Међутим, по завршетку »свечаности« започете расправе утихну, прекину се без тражених одговора, а време заорава, »организованог« или »неорганизованог«, наставља своје.

Да би се непотребне полемике избегле и време заорава зауставило, треба дозволити историјској науци да на свој начин допринесе расветљавању свих важних и осетљивих питања везаних за најтрагичније догађаје новије српске историје. Присутност ове теме у васпитно-образовном процесу, литератури, уметности, политици, упућује позив историчарима да што пре приону на посао.

Потреба за победничким писањем историје је прошлост. Зато је, уз нова обухватнија истраживања, потребно досадашња тумачења и представљања појединих догађаја ослободити политичких и идеолошких примеса, како се у потпуности не би обистиниле тврдње попут ове коју изговара један лик из романа Слободана Селенића: »Сувише су дуго партизани укуцавали народу у главу своју, победнич-

ки борнирану истину, а да се под тим вишедеценијским притиском обична истина не би изобличила, постала непрепознатљива, можда за вазда неутврдива».¹⁾ Поред тога, са могућношћу »укуцавања« и других непартизанских »истина«, ситуација се још више отежава и замагљује, па зависно од провенијенције извора имамо за исте догађаје најмање две, а чешће и више супротстављених варијанти тумачења.

О блокади Краљева и борбама за ослобођење 1941. године, о масовном стрељању грађана од стране Немаца, од 15. до 20. октобра, извршеног у знак одмазде за претрпљене губитке у једном од напада у поменутој блокади, до сада је прикупљено доста архивско-мемоарске грађе, објављено доста књига, чланака, поема, песама, организован научни скуп (1981) под називом *Народни устаник и борбе за Краљево 1941. године*. Објављивањем радова са научног скупа²⁾ стекао се утисак да су заокружена и завршена сва истраживања и обрађена сва питања за наведене догађаје.

Међутим, поред свих досадашњих напора у расветљавању наведених догађаја, многа питања тек очекују одговоре. Колико жртава, да ли је било покушаја да се спречи, избегне или заустави краљевачка трагедија, или питања партизанско-четничке сарадње нека су од њих.

Намера овог рада није да у потпуности пружи одговоре на сва наведена питања, већ да, поред указивања на њихово постојање, укаже правац новим истраживањима ради прикупљања грађе за што потпуније и целовитије одговоре.

КОЛИКО ЖРТАВА?

Због дужног поштовања према октобарским жртвама у Краљеву, потребно је што пре утврдити приближно стварни број стрељаних. Раст броја стрељаних, од 1736 људи и 19 жена – податак из немачког извештаја упућен из Краљева октобра 1941. године вишој команди,³⁾ или од 1700 стрељаних – податак објављен у *Борби* 25. и 28. октобра 1941. године, на преко 6000 у послератном периоду, или нов покушај тумачења броја стрељаних неодређеном бројком од неколико или више хиљада, доприноси и даље произвољности и уопштености.

Без употпуњавања спискова стрељаних именом и презименом, немогуће је доказати ниједну тврдњу о броју стрељаних, поготову ону од преко 6000. Сви познати спискови стрељаних у Краљеву за одмазду, почев од оног од 28. маја 1942. године, састављеног по наређењу начелника округа краљевачког⁴⁾, затим сви послератни покушаји употпуњавања евиденција и картотека стрељаних, заврша-

¹⁾ Слободан Ссленић, *Убиство с њредумишљајем*, Просвета, Београд 1994. стр. 120.

²⁾ *Народни устаник и борбе за Краљево 1941. године*, зборник радова научног скупа, Народна књига, Београд 1985.

³⁾ Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа VII Југословенске армије, Београд 1949, документ 221, стр. 540.

⁴⁾ Народни музеј Краљско, Историјска збирка – архивалијс.

вају се редним бројем мањим од 2000. Овом приликом, истичемо мање познат списак од 22. фебруара 1945. године, састављен у Среском народноослободилачком одбору Краљево, под називом: »Попис породица убијених политичких радника у концентрационим логорима убијених од четничких банди, убијених као талаца и осталих жртава фашистичког терора за период 1941 – 1945« који се завршава редним бројем 1183.⁵⁾

Даља употреба увећаних или неодређених бројки стрељаних омогућава опстанак политизованих и идеолошких тумачења догађаја, насталих пре свега због потребе постојања разних симетрија, попут: »Тај Недић, тај издајник српског народа који је до сада пролио потоке српске крви, који је у Крагујевцу, заједно са гестапоом убио митраљезима око 7000 грађана и радника, који је у Краљеву поубијао 1700 радника, који је заједно с Нијемцима попалио Мачву, Поцерину и друга мјеста у Србији – тај крволак је исто, такав зликовац, као што је зликовац онај огавни Павелић, који је у Хрватској поубијао стотине хиљада Срба«.⁶⁾

Примера идеолошког приступа у представљању и тумачењу догађаја на краљевачком стратишту има доста. На пример, у књизи Коче Јончића *Краљевачки октобар 1941.* наводе се, и то у моменту ишчекивања смртоносних рафала, следећи узвици жртава: »Живео друг Тито«⁷⁾ и »Живели партизани и друг Тито«.⁸⁾

Ови узвици сами себе искључују из догађаја на краљевачком стратишту, јер је конспиративност Јосипа Броза – Тита у то време била таква да је за његово име мало ко знао и у чланству КПЈ, а некмоли ухапшени таоци, иако претежно радници, грађани Краљева.

ДА ЛИ ЈЕ БИЛО ПОКУШАЈА ДА СЕ СПРЕЧИ, ИЗБЕГНЕ ИЛИ ЗАУСТАВИ КРАЉЕВАЧКА ТРАГЕДИЈА

Чињенице да су Немци од 4. до 14. октобра ухапсили око 1760 радника у Краљеву, и да је заједничка блокада од стране партизанско-четничких снага започела 7. октобра и трајала до почетка новембра, постављају питање да ли је било покушаја да се спречи, избегне или заустави стрељање.

До сада ово питање није посебно обрађивано. О појединим покушајима писано је фрагментарно и то у границама информативног нотирања, без целовитог сагледавања. Овом приликом, помоћу евидентирања свих до сада познатих покушаја спречавања трагедије, са основним подацима о њима, усмерићемо пажњу на потребу нових истраживања и даљег интересовања.

ПРВИ ПОКУШАЈ

После немачког повлачења из Западне Србије, жестина борби по заузимању Чачка 1. октобра 1941. године од стране устаничких снага,

⁵⁾ Историјски архив Чачак, Фонд Окружни народни одбор Чачак, кутија 45.

⁶⁾ Јосип Броз Тито, Комунистичка партија и ко су све савезници окупатора, *Борба за ослобођење Југославије*, I, Култура, Београд 1947, стр. 53.

⁷⁾ Др Коча Јончић, *Краљевачки октобар 1941*, Београд 1971, стр. 176.

⁸⁾ Исто, стр. 181.

пренета је ка Краљеву. Немци су одступали ка Краљеву с намером да га бране свим средствима, као виталну саобраћајно-стратешку тачку. Поред војно-техничке премоћи, у систем одбране упланирали су раније најављиване мере репресије, да се за сваког убијеног немачког војника стреља 100 Срба, а за сваког рањеног 50.

Хронолошким праћењем првих хапшења талаца у Краљеву и првих устаничких напада на град, од 4. до 15. октобра, може се закључити да су Немци сталним повећавањем броја талаца покушавали да зауставе нападе устаника и отклоне блокаду града. Хапшење прве групе талаца, од око 600 радника Фабрике авиона 4. октобра, пре успостављања партизанско-четничке блокаде града, објављене артиљеријским хицима са Ружића брда 7. октобра, може се сматрати као мера опомене устаничким снагама да ће у случају напада и губитака прибећи примени најављених мера репресије. У том светлу се могу тумачити и следећа два хапшења радника, која су уследила управо пред нове устаничке нападе.

Око 800 радника Железничке радионице (Фабрике вагона) ухапшено је 10. октобра непосредно пред напад партизанско-четничких снага у ноћи између 10. и 11. октобра. Хапшење следеће групе, око 360 железничара, уследило је 14. октобра непосредно пред нови ноћни напад устаника на град између 14. и 15. октобра. После овог напада, у граду је 15. октобра уведено ванредно стање са преким судом. Одмазда је вршена за претрпљене губитке у последњем нападу.

У немачким извештајима о тим догађајима стоји:

»16. X 1941

717 пешадиска дивизија: Напади на Краљево одбијени.

1 батаљон 737 пеш. пука у Краљеву.

Губици код Краљева: сопствени: 14 погинулих (два официра), 10 рањених; непријатељски : 80 мртвих.«⁹⁾

»16. X ... За губитке од 15. X досад је стрељано 1736 људи и 19 жена – комуниста. Од 13.00 до 18.00 часова био прекид струје. Сопствени губици у Краљеву : 2 мртва, 1 рањен...«¹⁰⁾

ДРУГИ ПОКУШАЈ

У штабу партизанског одреда »Јован Курсула« прва мера заштите становништва од могуће одмазде, због опсаде града, предузета је путем једног ултиматума упућеног Немцима 7. октобра 1941. године.

У својим мемоарима, састављачи и потписници ултиматума, Гојко Николиш и Павле Јакшић, имају о томе забелешке.

Гојко Николиш-Медико: »Оцењујући ситуацију, штаб одреда је закључио да читава динамика појединачних акција говори да ће устаничке снаге ускоро кренути у општи напад на само Краљево. С друге стране, предвиђало се да ће Нијемци предузимати све обимније и све драстичније репресалије. Зато је штаб сматрао да би у интересу

⁹⁾ Зборник докумената, нав. дело, напомена 3.

¹⁰⁾ Зборник радова, документ 293, стр. 667.

заштите становништва од будућих мјера одмазде, имало смисла да се команданту Краљева упути нека врста 'ултиматума' имајући у рукама осморицу њемачких војника као монету за уцјену. 'Ултиматум' смо саставили Павле Јакшић и ја. У писму смо захтјевали:

1. да се престане с паљењем села;
 2. да се надокнади учињена штета;
 3. да се ослободе сви ухапшеници и престане с хапшењем;
 4. да се ослободилачкој војсци призна право ратујуће стране.
- Уколико се не испуне наши захтјеви, написали смо, стријељаћемо заробљенике.

Писмо је стигло да ортскокоманданта и регистровано је у њемачкој документацији. Одговора, разумије се, није било. Нити су Њемци могли да испуне наше захтјеве, нити смо ми хтјели, а могли смо, да стријељамо заробљенике. То се догодило 7. октобра 1941.¹¹⁾

Павле Јакшић: »О борбеном духу југословенских партизана уопште, па и у јесен 1941. око Краљева, говори на свој начин и необичан документ – ултиматум Немцима у име Краљевачког одреда 'Јован Курсула' са потписом мојим и др Гојка Николиша, регистрован код Немаца са констатацијом 'непријатељ је тукао артиљеријом западни део и центар града... непријатељска артиљерија целог дана туче градску област' у дневнику Штаба Осамнаестог немачког корпуса, достављеном Немачкој команди за Србију.

'Виша команда 65: Народноослободилачка група 'Јован Курсула' захтева 7. X од Ортскокомандатуре Краљево следеће:

1. Престанак хапшења,
2. Престанак паљења српске имовине,
3. 1.800.000 динара за накнаду штете,
4. Ослобођење свих ухапшених,
5. Признање свих права ратујуће формације.

У случају неиспуњења биће стрељано 8 заробљених немачких војника'.

Како смо Николиш и ја документ потписали правим именима и презименима, Немци су вероватно уложили доста труда да би се докопали наших породица. Али оне су биле у илегали и на устаничком Кордуну, изван дохвата немачке власти.¹²⁾

О борбеном духу устаничких снага на Краљеву, октобра 1941., о коме говори генерал Јакшић, сведочи и заповест команданта Драгачевског, партизанског батаљона, Богдана Капелана, издата у ноћи између 12. и 13. октобра:

»Другови партизани,

Знам да сви горите од жеље да град Краљево, које је до овога тренутка у рукама крвавих фашистичких бандита постане што пре наше српско, слободно партизанско Краљево.

¹¹⁾ Гојко Николиш, *Коријен, сјабло, џаветина*, мемоари, Прва књига, Полит, Београд 1988, стр. 479.

¹²⁾ Павле Јакшић, *Над усјоменама*, књига I, Рад, Београд 1990. стр. 157–158.

Ноћас ми крећемо напред, да га освојимо нашим челичним партизанским мишицама, пушкама, бомбама, а изнад свега да га освојимо нашом дисциплином коју прати наша стаљиновска храброст, одважност, мудрост и савесност.

Ви сте сампо и ја са вама. До виђења другови у слободном партизанском Краљеву. Живела партизанска борба. Живео друг Стаљин.«¹³⁾

ТРЕЋИ ПОКУШАЈ

Покушај да се заустави трагедија учинила је и једна делегација упућена из града у партизанско-четнички штаб који се налазио у селу Дракчићи. О томе када је делегација упућена из града, о току преговора и ближним појединостима њеног деловања нема много података.

Основни и најсажетији подаци о делегацији налазе се у књизи *Чачански крај у НОБ – хронологија догађаја 1941-1945:* » пол. октобра – Краљево, Дракчићи. Општинска управа и немачка команда у Краљеву упутила делегацију грађана у партизанско-четнички штаб са захтевом да се обустави борба на Краљеву и повуче опсада устаника. Немачки командант је делегацији пре поласка рекао да пренесу 'бандитима' да уколико не повуку своје снаге са Краљева истребиће становништво и запалити град. Делегација у саставу: професор Радослав Веснић, општински кмет Миле Радовановић, један службеник и један радник, дошла је најпре у село Дракчиће у Оперативни штаб и водила разговоре са политичким комесаром Чачанског НОП одреда Ратком Митровићем и четничким командантом Радославом Ђурићем. О доласку делегације одмах је обавештен Врховни штаб НОП одреда Југославије у Ужицу и четничка врховна команда на Равној Гори. Веснић и Радовановић упућени су сутрадан на Равну Гору ради вођења разговора. Блокада и напади устаника на Краљеву су и даље настављени.«¹⁴⁾

О постојању више варијанти тумачења једног истог догађаја, зависно од политичке провенијанције тумача, на најбољи начин сведоче следећа два примера. IN MEMORIAM Радославу Веснићу од Коче Јончића:

»Немачки командант гарнизона је приморао Веснића, заједно са кметом Милом Радовановићем, као старе ратнике и угледне грађане да са још једним радником и чиновником оду у устанички штаб и пренесу претњу Немаца – да ће наставити са масовним стрељањем грађана ако не престану нападање града. Они су пренели ту поруку штабу опсаде Краљева, говорећи и уснут борцима о злочинима окупатора у граду. Четнички командант мајор Ђурић послао је Радовановића и Веснића на саслушање Дражи Михајловићу на Равну Гору.

Као одговор, устаници су Немцима поставили ултиматум да положе оружје и да ослободе све грађане затворене у логор.«¹⁵⁾

¹³⁾ Народни музеј Краљево, Историјска збирка – архивалјје

¹⁴⁾ *Чачански крај у НОБ-хронологија догађаја 1941-1944*, Историјски архив Чачак, Чачак 1968, стр. 124.

¹⁵⁾ Др Коча Јончић, Радослав Веснић (In memoriam), »15. септембар 1918«, Гласило Савеза ратника ослободилачких ратова Србије 1912-1918 године, година IV, број 21, септембар 1980, Београд, стр. 5.

Пример другачијег угла тумачења налазимо у књизи *Истина о Крајујевачкој њратедији 21. октобра 1941.*

»На хиљаде похватаних Краљевчана одведено је у хале фабрике вагона, знајући да ће бити стрељани по већ утврђеном кључу 100:1. Међутим, двојици довитљивих и паметних људи синула је идеја, да предложи немачкој команди одлагање стрељања, понудивши се да као посредници издејствују код партизана скидање блокаде, да би Немци за узврат ослободили све похашене Србе. Чудо је било, да су на то Немци пристали! Али, друга страна није. Никакви аргументи нису могли да умилостиве партизана (Немци су се већ били умилостивили). Ево партизанских одговора, веровали или не: 'Шта ви мислите да смо ми људи да напуштамо опсаду сада када се Немци налазе пред сигурном пропашћу?! (Ово је било крајем октобра 1941. године).

На ово двојица Срба-преговарача напомињу: 'Али ће пре тога стрељати хиљаде наших људи.'

Партизани одговарају:

'Нека их стрељају. И вас с њима. Да су ваљали, да су били родољуби, они би се придружили нама и тукли се против окупатора а не би остали у граду да раде за њега. Нека их побију све, неће бити велике штете, јер су то све петоклонаши.'

'Има хиљаде радника међу њима' – покушали су да умилостиве комунистичког вођу ова два Краљевчанина.

Партизани дефинитивно запечаћују судбину безнадежних Краљевчана: 'Да су то прави радници, марксисти, они би били с нама, а не са вама и окупатором. Нека и њих побију, јер то заслужује свако ко се не бори против непријатеља. И тако би вас ми морали да побијемо када уђемо у Краљево. Нека то сврше Немци.'¹⁶⁾

Наведени примери тумачења догађаја око делегације не доприносе потребној објективности којој тежи историјска критика извора. Најаутентичније податке за проширење сазнања о раду делегације пружа сећање Радослава Веснића, члана делегације, које је оставио у писму од 12. 12. 1967. године, као одговор на упитник Историјског архива из Чачка.

Део тог писма гласи:

»У општини сам затекао поред кмета Мила Радовановића још неке општинске функционере, једног мени непознатог општинског службеника и једног радника. Одмах су ми рекли да су на предлог грађана и општинске управе Немци пристали да се упуте као парламентарци Радовановић, онај службеник, радник и ја, са задатком да ступимо у везу са борцима, који опкољавају Краљево, и да их обавестимо, да ће Немци стрељати за сваког погинулог Немца сто наших грађана све док се не дигне блокада. Рекли су ми да је до тог тренутка стрељано преко 1.500 грађана и радника, а да је затворено још толико и да се рација наставља. То саопштење ме је поразило и потресло. Одмах сам им изјавио да пристајем, макар успут погинуо, да идемо да

¹⁶⁾ *Истина о Крајујевачкој њратедији 21. октобра 1941.*, уредно Боривоје М. Карапашић, Нова искра, Београд 1991, стр. 25-26.

обавестимо наше о стању у граду и већ сам решио да се не враћам у Краљево, пошто ми је жена са децом била склоњена у Опланићима у планини.

Општински функционери су нас онда повели у немачку команду места, где нас је примио неки побеснели нацистички командант, који је сиктао, претио и рекао нам да идемо »бандитима« и да им саопштите да ће Краљево бити истребљено и запаљено ако не обуставе блокаду.

Та претња је била страшна, нико од нас није проговорио ни речи, само на питања тог бесомучника, да ли пристајемо да идемо, ја сам на немачком одговорио да пристајемо и да можемо одмах кренути.

Општинари су нам дали једну белу заставу и ми смо кренули чачанском улицом и кад смо избили на врх имања Ратарске школе, већ смо чули повике »Стој«, репетирање пушака и позив да дигнутих руку кренемо према шумарку на ивици Јарчујака.

Ту су били поједини, који су неке од нас познавали. Били су сви запрепашћени и огорчени вестима о стрељању и претњом о истребљењу Краљевчана и спаљивању Краљева. Старешина те јединице на претстражи спровео нас је даље, од јединице до јединице и тако смо стигли у Драгчиће, где су нас већ очекивали.

Не могу да не споменем да наш пут до Драгчића није био лак. Многи, чувши разне интерпретације наше мисије, пресретали су нас грдњама, претњама и напереним пушкама, док су многи обраћањем за своје у Краљеву хтели да чују што више података.

У Драгчићима поред једног рова примили су нас комесар, народни херој Митровић и артиљеријски мајор Ђурић, који су мене знали по чувењу. Пошто смо изложили зашто смо дошли, они су обавестили Врховни штаб и штаб Драже на Равној гори. Сви су били огорчени поступцима фашиста, али из свега је било јасно, да нико и не помишља да се блокада дигне, јер су сви хтели и очекивали ослобођење Краљева.

Преноћили смо у близини штаба. Ујутру је мајор Ђурић саопштио у присуству комесара Митровића, да Радовановић и ја треба да кренемо на Равну гору ради реферисања, а наша два сапутника ће остати у Драгчићима, док не оду у Краљевачки батаљон. С Радовановићем и са мном су отишли на Равну гору два партизана, од којих је један био опанчарски радник, а други сељак из Мрчајеваца.

На Равној гори су нас чекали Дража и његови штабни официри. Било их је више, али ја се не сећам њихових имена. Саслушали су нас, узбуђивали се, претили, па је Дража онда наредио да се за одмазду пострељају заробљени Немци. Поделили су се на две групе, једни су били за, други против стрељања, јер су сматрали да би то Немце раздражило и да би дошло до масовног стрељања грађана. Мишљење друге групе је победило.

О одлукама Врховног штаба и Драже није нам ништа саопштено, али блокада и напади су настављени.¹⁷⁾

¹⁷⁾ Историјски архив Краљско, Збирка Раднички покрет и НОБ.

ЧЕТВРТИ ПОКУШАЈ

Још један покушај спречавања краљевачке трагедије био је помоћу штампања летака од стране устаника. Неке анализе упућују да је аутор летка Ратко Митровић. Време штампања и растурања летка по Краљеву још увек је неодређено. Летака је штампан на немачком језику и у преводу гласи:

»Хитлерове слуге!

Судбина Краљева је већ предвиђена.

Ви ћете сви постати ратни заробљеници као ваши другови из Милановца, Крушња, Лознице, Крушевца, Ниша и многих других гарнизона.

Грозна дела која сте ви у Краљеву и његовој околини извршили, неће нам допустити да вас узмемо у заштиту од освете становништва и других.

Једини спас је да се ви сами добровољно предате трупима које су блокирале Краљево. Учините то одмах, иначе биће то касно. Вас који старите, жене и деца већ дуго година очекују. Желите ли да их опет видите или хоћете да ваша тела у српској земљи заувек остану?

Размислите добро и не чините то сувише касно.

Ко се сам преда пре нашег напада неће му се ништа догодити и тај долази под нашу заштиту.¹⁸⁾

ПЕТИ ПОКУШАЈ

Покушаје у спречавању и заустављању краљевачке трагедије налазимо у активностима епископа Николаја Велимировића. Писмо које је епископ Николај упутио из Љубостиње Дражи Михаиловићу, у време блокаде и борби на Краљеву документује прву фазу учешћа у спречавању крвавих догађаја. Део писма гласи:

»... Додајем и ово: Шта ће нам користити земља ако се истреби народ? А истребљење народа српског се врши са неколико страна. Бог и народ – треба се Бога бојати и Бога молити, а народ свој волети и жалити. Али на жалост, има много безбожника, који нити се Бога боје, нити народ воле и жале. Многи су од њих извукли благовремено своје породице из градова, па онда почели немилосрдно да руше туђу имовину и убијају туђе мајке, синове и кћери. Авај, погибљио српска од безбожника! Неизмерно боли и мене и многе друге Србе што се у последње дане почело ово... (реч нечитка) приписивати и вама. Свет је у неизвесности односно ваших планова. Да ли заиста учествујете и Ви у борби око Краљева, или то неко злонамерно а у своју корист, ставља под Вашу фирму? Тако и по другим местима. И ова неизвесност

¹⁸⁾ Милета Станић, Хитлерове слуге – летака намењен опкољеном немачком гарнизону у Краљеву октобра 1941 године, *Народни усшанак и борбе за Краљево 1941. године*, зборник радова научног скупа, Народна књига, Београд 1985, стр. 620.

помрачава мисли и леди срце сваког српског родољуба. Ја се каменим у овом манастиру и само се молим Богу за српску слогу. Ако икада она четири С треба да имају неки практични и спасоносни значај, то треба у овом времену. Војвода Б. Г. (пр. Богдан Гордић) причао ми је много о Вама. Са дивљењем много говори о вашој мисаоности и храбрости. Али жалим што не долазите са њим у везу, као и са другим чисто националним јединицама. Учините у овом правцу све што можете и то хитно. Чувајте се свих оних ортака који у Бога не верују... Партијство нас је упропастило и осрамотило. Па зар још да партијашимо? И то данас, и то у Шумадији?... Ујединимо ово мало светлих снага народних, али не да се са неким далеко јачим од себе боримо сада, него зато да очувамо што више робља српског у животу до бољих дана и за боље дане.

С поздравом и благословом одани Вам Епископ Николај».¹⁹⁾

Писмо није спречило учешће четничких снага у опсади Краљева. Када је започела масовна одмазда, епископ Николај је доласком у Краљево директно учествовао у покушају заустављања краљевачке трагедије. О томе нешто података се налази у књизи *Живот и стварања Жиче и Студенице под окупајтором (1938 – 1945)*:

»Кад је владика Николај сазнао за масовна стрељања Краљевчана, октобра 1941. одмах се одлучио да оде у Краљево и ставио свој живот на ризик, на коцку живота и смрти. Без преомишљања је пошао у Краљево са једним пратиоцем, др Василијем Костићем, малим аутомобилом, који је возио неки ветеринар из Крушевца. Осећао се обавезним да покуша што може да учини за спасење свога града и његових грађана.

У то доба главни, врховни команданти масовног покоља и стрељања по Србији, у Крагујевцу и Краљеву 1941. године, били су виши немачки официри Кениг и Цимерман, од којих је један, на жалост, био и професор теологије на Западу. Међутим, војни командант Краљева тада је био немачки мајор Ото Деш, на чији је захтев и предлог одобрио наредбу за масовно стрељање Краљевчана војни заповедник Србије Шредер, Фелбер и већ поменути Кениг и Цимерман. Но од свих њих био је најгрубљи и најсвирепији, као извршилац овог масовног покоља и стрељања, заменик Деша, в.д. командант места у Краљеву, Маџијеовић (Маџкијевић или Маџеовић) Алфонс.

Владика Николај у тим најтежим приликама долази у командантуру у Краљево и тражи пријем баш код њега. У то време, када је почело половином октобра стрељање Краљевчана, Милан Неђић, »председник српске владе«, био је обавештен, да је немачка команда издала наређење за потпуно уништење Краљева и Краљевчана. Зато он хитно шаље Шошкића, ваљда свог повереника, у Краљево, да провери тачност тамошњих догађаја. Шошкић је то наређење одмах и извршио. Видећи да су Краљевчани у великој животној опасности, одлази у Крушевац код немачког команданта Клефла са тако провере-

¹⁹⁾ Драгомир Митровић, Однос свештства према НОП-у и устанку на подручју Краљева 1941. године, *Народни устанак и борбе за Краљево 1941. године*, зборник радова научног скупа, Народна књига, Београд 1985, стр. 718–719.

ним вестима и са молбом Недића да се заузме за Краљево и Краљевчане да не буду уништени. Немачки командант града Крушевца, Клефл, који је био толерантнији према Србима од других својих колега, и то, веле, зато што је његов отац, у првом светском рату, био командант једног града у Србији и упозорио га говорећи му: »Сине, ако икад будеш у Србији, знај да је то добар народ...« Зато командант Клефл тада одлази у Љубостињу и захтева од владике Николаја да пође у Краљево и покуша да се, вероватно уз његову препоруку команданту Краљева, обустави уништавање града и грађана, што је Владика, навикнут да се жртвује за свој народ још у првом светском рату, одмах прихватио. Пошао је колима поменутог ветеринара из Крушевца, с протосниђелом др Василијем Костићем, и срећно дошао у Краљево код немачког команданта Мацијеовића. Он их је примио доста грубо. Владика, понизивши се као роб пред господарем, свестан да постаје жртва за свој народ, стао је забринут пред команданта, по тадашњим вестима, које су нам стигле из Љубостиње у Вилово. Владика се, веле, поклатио пред командантом и клечећи га молио, да не муче и не стрељају краљевачки народ, који он добро познаје и зна да невино страда, а, вели, они који су им криви, они су у шуми. Причало се да га је тада немачки командант понудио да седне, и да је Владика одбио говорећи: да роб пред господарем не седи, поготову не онда кад његов народ као робље масовно и невино страда.

Особито је владика Николај изразио чуђење пред командантом, како он као Словен (Пољак) може тако уништавати цео један словенски град, говорећи му: »Не верујем да сте могли тако нешто да учините јер ви сте Словен«.

– Ја сам пољски Немац – одговорио је командант Мацијеовић.

– Ваше презиме је словенско. Германи су се у том поднебљу стопили са Словенима. Прву културу су добили од њих... и ви сте хришћанин. Не верујем да сте могли да стрељате миран народ, али, ви сте ипак, овде у Краљеву, направили 'Вартоломејску ноћ' – рекао је Владика. Командант Мацијеовић био је бесан и груб. Како је било стрељање у току, то он као командант није хтео одређено говорити, али је обећао да ће са стрељањем умањити број стрељаних. До тада, од страдања Жиче, чак до Столова, и дању и ноћу су се чули немачки митраљеви са источне стране Краљева како штекћу. А од тада су се чули ређе и претежно само ноћу, што сведочи, о чему се тада говорило, да је владика Николај ипак успео и спасао своје Краљевчане, колико је у том злом времену било највише могуће. Тако су Краљевчани у владици Николају тада имали највећег спасиоца, пријатеља и истинског архипастира и духовног оца²⁰⁾

Број наведених примера покушаја спречавања краљевачке трагедије свакако да није коначан. Већ у наведеним примерима намећу се нова питања као активности председника општине, Душана Крстића, које су наговештене у сећању Радослава Веснића.

²⁰⁾ Архимаандрит Јован Радосављевић, *Живот и страдања Жиче и Студенице под окупацијом (1938–1945)*, Манастир Хилаандар, 1993, стр. 166–168.

Расветљавање ових питања у вези је и са групом питања партизанско-четничке сарадње, која је била најизраженија у борбама око Краљева и у току којих је дошло до коначног раскида дотадашњег заједништва. Недовољно расветљени догађаји производе оцене и закључке који, морамо поновити, зависно од провенијенције и дневнополитичких потреба, и даље онемогућавају свеобухватно, на критици извора засновано тумачење и представљање.